

УДК 94(47+57)"1979/1989"

В. В. Іваненко, В. П. Бурмага

"Афганський синдром" 1979–1989 рр. як чинник кризи радянської системи: історичний досвід і сьогодення

У статті, спираючись на опубліковані матеріали, зроблено спробу розкрити вплив війни в Афганістані 1979–1989 рр. на поглиблення кризи радянської системи та розпаду країни. Проводиться аналогія між СРСР 1980-х рр. та сучасною РФ через застосовані відносно неї санкції.

***Ключові слова:** введення радянських військ в Афганістан, засудження дій СРСР, антирадянські обмеження, підтримка Пакистану, соціально-економічна криза, санкції проти Росії.*

В статье, опираясь на опубликованные материалы, сделана попытка раскрыть влияние войны в Афганистане 1979–1989 гг. на углубление кризиса советской системы и распада страны. Проводится аналогия между СССР 1980-х гг. и современной РФ в связи с примененными относительно нее санкциями.

***Ключевые слова:** введение советских войск в Афганистан, осуждение действий СССР, антисоветские ограничения, поддержка Пакистана, социально-экономический кризис, санкции против России.*

Based on the published materials there was made an attempt to reveal the effect of war in Afghanistan in 1979–1989 on deepening the crisis of soviet system and collapse of the country. There is drawing an analogy between USSR of the 1980s and modern Russian Federation due to applied sanctions relative to it.

***Key words:** introduction of Soviet troops to Afghanistan, USSR actions condemnation, anti-soviet restrictions, support of Pakistan, economic and social crisis, sanctions against Russia.*

У цьому році виповниться 25 років з моменту розпаду СРСР. Чверть століття віддаляє нас від тих епохальних подій, осмисленням яких перейматиметься не одне покоління. Радянське минуле, вплив якого ще не один десяток років гостро відчуватиметься в нашому суспільстві, вписане в історію українського народу й неабиякими історичними звершеннями і не менш відчутними трагічними сторінками. Не секрет, що сьогодні серед нас багато людей, у яких спогади про Радянську державу викликають позитивні емоції, пов'язані з їхньою молодістю, доволі прийнятними соціальними стандартами життя 1970–1980-х років, стабільністю, впевненістю в завтрашньому

дні, чого, на жаль, явно бракує в нинішньому українському повсякденні. Адже за роки незалежності жодна влада в Україні так і не змогла завоювати довіру суспільства, часто-густо дуже швидко втрачався наданий кредит довіри, у людей зникали надії на краще, а корупція, політичне лихварство та бідність стали сумними нормами життя наших людей. Тож не дивно, що пропаговані упродовж багатьох років радянські ідеали так міцно живуть у свідомості представників старшого покоління. Безсумнівно, те, що в наші дні відбувається на Сході України, є в тому числі свідченням невдалої гуманітарної політики останніх років, яку хоч і бралися неодноразово розробляти та впроваджувати, але робили це вкрай кволо та безсистемно.

Сьогодні, коли суспільство твердо демонструє свою готовність до кардинальних і стрімких змін, особливо впливовим їхнім уповільнювачем є практично монополізована окремими групами політична сфера та малоефективний, відсталий, з великими системними проблемами економічний сектор країни. Навряд чи хтось наважиться ставити під сумнів тезу про те, що потужність і міцність будь-якої держави визначається перш за все її економікою. Якщо говорити про радянську систему народного господарства, то вона витримала багато викликів, але так і не піддалася реформам, розпочатим в другій половині 1980-х років, внаслідок чого країна зникла.

Причини розпаду СРСР й зараз перебувають в центрі суспільної уваги, залишаються вузловою проблемою, навколо якої точаться гострі дискусії науковців, політиків та представників громадськості. Розглянути їх в межах однієї публікації практично неможливо, але деякі все ж спробуємо окреслити.

Це, насамперед, доволі невдала національна політика й нестабільні, а подекуди навіть антагоністичні міжнаціональні відносини, які особливо загострилися на завершальному етапі існування країни. Крім того, за період радянського господарювання особливої актуальності набули екологічні проблеми, найвідомішою з яких є аварія на Чорнобильській АЕС 1986 р., та інші схожі підживлювачі антирадянських настроїв. Нерідко зустрічаються персональні звинувачення на адресу М. Горбачова та його команди, які, на думку опонентів, зруйнували існуючу систему ідеологічних догм і своїми непродуманими імпровізаціями розхитали державну будівлю, не змогли втримати контроль над суспільно-політичними процесами в ній.

Якщо залишити поза увагою досить емоційні твори "радянських патріотів", націлені передусім на складання звинувачувального акту "вбивцям СРСР" [4], то можна виділити лише декілька найвагоміших

причинно-проблемних груп, невирішення яких згодом стали рушійними важелями в механізмі руйнації СРСР. Тут доцільно погодитися з дослідниками, які доводять наявність глибокої кризи радянської системи, а поступова втрата позицій її цементуючої основи – КПРС призвела до стрімкого розпаду.

Усі означені причини мають переважно внутрішнє походження. Водночас існували й політичні зовнішні чинники, які подеколи непомітно загострювали хронічні хвороби радянської державної системи. Нагадаймо, що в міжнародних відносинах на деякий час настала розрядка, проте боротьба на фронті "холодної війни" тривала. Багаторічне протистояння на міжнародній арені напряду позначалося на внутрішньому житті країни. В цьому контексті пропонуємо звернутися до історичного досвіду, зокрема, розглянути місце й роль війни в Афганістані 1979–1989 рр. в складному й багатогранному процесі розгортання всеохоплюючої кризи, а згодом і розпаду СРСР.

Після виведення радянських військ з Афганістану розпочалося поступове формування історіографічної спадщини цих подій. Крім історичних досліджень, видано мемуари й спогади безпосередніх учасників (дипломатів, військових), написано чимало художніх творів. Перші публікації належать ще радянським історикам, державним та громадським діячам. До таких перш за все відносяться дослідження Д. Гая та В. Снегірьова, автори якого спробували узагальнити матеріал, зібраний від безпосередніх учасників та очевидців цих подій, і розкрити на той час маловідомі сторінки афганської війни [3].

Як відомо, виведення радянських військ з Афганістану відбулося завдяки реалізації курсу на поступове згортання участі СРСР у збройних конфліктах на території країн "третього світу". Цьому процесу передували тривалі переговори за безпосередньої участі делегацій Радянського Союзу, США, Афганістану та Пакистану. Зовнішньополітична відкритість СРСР, яка виникла на ідейному ґрунті "нового мислення", створила умови для широкого висвітлення міжнародних процесів у ЗМІ та їх першого узагальнення [5; 8; 11; 13]. Подальші кроки у вивченні особливостей цієї війни суттєво розширили тематику студій. Дослідники взялися за осмислення геополітичного впливу афганської конфронтації на Центрально-азійському рівні [12] та спроб врегулювати конфлікт у ході збройного протистояння [16]. Надбанням гласності стали опубліковані витяги зі щоденника помічника М. Горбачова з міжнародних питань А. Черняєва, який належав до апарату найвищої політичної влади СРСР й брав участь у виробленні позицій радянського керівництва щодо врегулювання афганської проблеми [15].

Детальний аналіз української історіографії про війну в Афганістані 1979–1989 років наводить у своїй статті А. Костира [7]. Не вдаючись до повторень, зазначимо, що в полі зору дослідників опинилися актуальні питання, серед яких генезис, причини, підсумки, ціна й інші аспекти "воєнно-політичної операції" [7, с. 34]. Саме на цьому терміні наполягає автор, викриваючи хибність і неточність загальновідомих назв типу "афганська війна 1979–1989 років", "війна в Афганістані 1979–1989 років" та ін.

Але наукове осмислення цієї "неоголошеної війни" далеке до свого завершення. Уже впродовж багатьох років на геополітичних картах Афганістану відводиться важливе місце. Так було й за часів "холодної війни", коли в цій країні з середньовічним традиціями зіткнулися інтереси СРСР та США, відносини між якими наприкінці 1970-х років залишалися нестабільними. Радянський Союз намагався зберегти, а в деяких регіонах навіть розширити свою присутність. У грудні 1979 р. радянські війська вступили в Афганістан з метою "забезпечення стратегічних інтересів СРСР і захисту його південних кордонів, збереження дружнього політичного режиму та припинення потоку наркотиків". Це стало своєрідною демонстрацією всьому світові рішучості радянського керівництва й намірів відстоювати свої інтереси навіть за допомогою військової сили [14, с. 23].

Введення радянських військ в Афганістан розцінювалося світовою спільнотою як пряма загроза існуючій системі безпеки. СРСР вперше після Другої світової війни застосував збройні сили поза межами свого впливу, визначеними післявоєнними домовленостями. Крім того, із введенням радянських військ в Афганістан виникли сприятливі умови для подальшої ескалації й просування соціалізму, а відповідно й військової активізації СРСР в Перській затоці. Така перспектива спричинила занепокоєння в правлячих колах США та їхніх союзників, економіки яких були цілком залежними від нафтових ресурсів цього регіону. Президент Дж. Картер у своїй промові оприлюднив жорстку позицію США й не виключив застосування збройної сили з метою захисту інтересів своєї країни [9, с. 165].

Повідомлення офіційного керівництва СРСР та розпочата згодом пропагандистська кампанія так і не змогли чітко й переконливо пояснити дії радянської сторони. Зрештою, реакція західних країн виявилася жорсткою й обернулася небаченим до цього осудом дій СРСР, що супроводжувалося консолідацією антирадянських сил. Через порушення Гельсінських домовленостей щодо розрядки міжнародної напруженості (1975) дії СРСР в Афганістані на Гене-

ральній Асамблеї ООН засудили 108 країн. Не всі підтримували цю воєнну кампанію навіть у прорадянському таборі [14, с. 26].

Згодом були розроблені основні напрямки спільних дій США та їхніх союзників, спрямованих проти СРСР. Передбачалося, зокрема, всебічно підтримувати Пакистан та у різний спосіб тиснути на Радянський Союз, змушуючи його відмовитися від своїх воєнних планів у Афганістані. США також почали розширювати свою військову присутність і створювати власну систему оборони в цьому регіоні. Отже, реакція антирадянського блоку виявилася до певної міри непередбачуваною для політичного керівництва СРСР. Розроблені заходи та методи їх реалізації неодноразово висвітлювалися в літературі. Історик А. Костиця подає їх у концентрованому вигляді. Це – "невизнання уряду ДРА та заморожування всіх видів допомоги; засудження дій СРСР з трибуни ООН; тимчасове заморожування всіх двосторонніх переговорів і візитів на вищому рівні; заборона передачі технологій; бойкот Олімпіади – 80 у Москві; допомога Пакистану" та ін. [6, с. 148].

Попри слабку інтеграцію в світову систему радянське народне господарство мало певні сектори зовнішньоекономічної діяльності, на функціонуванні яких особливо гостро позначилося погіршення відносин між Заходом та СРСР. Радянська економіка, заснована на принципах командно-адміністративного управління, успадкованих ще з часів "воєнного комунізму", на початку 1980-х років практично вичерпала себе й потребувала глибоких реформ. Ознаки майбутньої кризи почали проявлятися ще в 1970-х роках, коли намітився процес спаду в економічній сфері Радянської держави. Розпочаті так звані "косигінські реформи", які, попри свою непослідовність, дали певні позитивні результати, не набули подальшого розвитку й були практично згорнуті через цілу низку причин. Для латання фінансових дірок радянське керівництво вдалося до масштабного розбазарювання природних ресурсів, серед яких особливе місце належало спочатку нафті, а згодом додався ще й природній газ. В умовах такого тимчасового благополуччя відпала гостра потреба розвивати власну науку й техніку, терміново вирішувати продовольче питання, реформувати інші галузі економіки [2, с. 312–313]. Тобто згодом народне господарство СРСР опинилося в стані хронічної слабкості й вже не могло на рівних конкурувати з економіками розвинених країн. Не дивно, що горбачовські зміни розпочалися з "соціально-економічного прискорення" і лише згодом переросли в "перебудову".

В цьому контексті запроваджені Заходом обмеження негативно вплинули на економіку СРСР й зумовлювали розгортання

соціально-економічної кризи, яка згодом напрямую позначилася на повсякденному житті радянських людей. Народи багатонаціональної країни за весь радянський період пережили не одне потрясіння, подолали труднощі й страждання сталінської модернізації, вистояли в роки воєнного лихоліття, але вже не бажали задовольнятися лише мінімальними життєвими потребами. Продукція хворої радянської економіки, яка подекуди вирізнялася бідним асортиментом, низькою якістю, а то й відсутністю товарів у вільному доступі, вже не могла задовольняти потреби радянських людей. В Радянському Союзі успішно розвивалося індустріальне суспільство, докорінно змінилася його структура, почастишали контакти із західним світом, через що підвищувалася планка бажаних стандартів життя, гостро відчувалася різниця між сприйняттям і реальністю. Радянські люди могли порівнювати "сірі" радянські реалії із привабливими ідеалами й товарами "загниваючого Заходу". Задовольняти ці духовні та матеріальні потреби й доводити переваги радянської дійсності було важко, а то й неможливо. До того ж за безпосередньою участю радянських військ тривала афганська війна, яка вимагала величезних матеріальних ресурсів і створювала додаткову напруженість у суспільстві.

Насправді, історичних умов для радикальних перетворень і побудови соціалізму у відсталому із середньовічними традиціями Афганістані не існувало. Нові порядки в цій країні трималися лише на радянській військовій силі. Як на Заході, так і в СРСР адекватно оцінювали ці обставини, а тому радянські лідери опинилися в пастці: продовжувати війну було вкрай важко й дорого, але виведення військ означало б цілковите фіаско й крах побудованої в Афганістані системи. Зрештою, так воно й сталося.

Незважаючи на прийняту 27 грудня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС постанову "Про пропагандистське забезпечення військово-політичної акції в Афганістані" [10, с. 56], ефективність радянської пропаганди і контрпропаганди виявилася низькою. Радянський Союз в очах світової громадськості виглядав агресором, а масштабне замовчування бойових дій негативно впливало на радянських воїнів та викликало невдоволення в суспільстві [6, с. 149].

Згодом після низки переговорних раундів на підставі досягнутих домовленостей Обмежений контингент радянських військ покинув Афганістан. Радянські люди, безперечно, сприйняли це позитивно, але водночас на тлі масштабних соціально-економічних негараздів поступово руйнувалися усталені стереотипи, зникла віра в СРСР як у велику державу. Раніше також були великі труднощі, але вони

компенсувалися гордістю громадянина великої держави. У 1980-х роках усе це зникло. Кінець 1980-х років – час всеохоплюючих ідеологічних, політичних і культурних галюцинацій в головах радянських людей. Соціально-економічна криза в СРСР обернулася не голодними бунтами, а повним знехтуванням владою.

М. Горбачов зміг завершити трагічну війну в Афганістані. Як вважає Г. Арбатов, "холодна війна" закінчилася не через капітуляцію СРСР, який ще декілька років існував і визнавався у світі як могутня держава, а завдяки мудрій зовнішній політиці радянського лідера й досягненню домовленостей. Міжнародний авторитет СРСР цього періоду оцінюється дуже високо [2, с. 421].

Отже, в другій половині 1980-х років СРСР вступив у фазу всеохоплюючої системної кризи, одним із вагомих каталізаторів і підсилювачів якої стала афганська війна 1979–1989 рр. Безпосередня участь радянських військ у бойових діях на території Афганістану, слабка й не зрозуміла для простих громадян її аргументація, протидія США та їх союзників у вигляді різних обмежень посилювали внутрішнє напруження в країні. Механізм руйнації СРСР був приведений у дію намірами ДКНС надати вектору розвитку зворотній напрям. Після завершення "холодної війни", перш ніж люди змогли усвідомити важливість цих подій, СРСР розпався і світ став іншим.

Після розпаду СРСР українська політична еліта упродовж тривалого часу не могла сформувати чітку стратегічну лінію для визначення місця й ролі нашої держави в світі, який швидкими темпами глобалізується. Напевно, тісні пострадянські зв'язки й водночас прагнення належати до об'єднаної Європи змушували братися за реалізацію політики "багатовекторності", оголошувати курс на євроінтеграцію, а потім несподівано для суспільства скасовувати прийняті напередодні рішення. Нагадаймо, саме відмова від намірів рухатися в напрямку Європи, проголошена восени 2013 р., стала причиною невдоволення й масових виступів у Києві. На початку 2014 р. після кривавих подій в столиці Україна опинилася в складній ситуації. Відчувши неминучість свого фіаско, діючий проросійський президент втік, а тільки-но сформована влада була слабкою й нездатною адекватно реагувати на посилення сепаратистських рухів. Скориставшись такою ситуацією, російські війська розпочали анексію Криму, а після її успішного завершення спецслужби підіграли ситуацію на Сході України, перетворивши її згодом на воєнне протистояння. Це стало прямим порушенням норм міжнародного права і взятих Російською Федерацією зобов'язань щодо територіальної цілісності й недоторканості кордонів нашої країни, закріплених низкою договорів.

Росія, як колись СРСР, намагається демонструвати всьому світові готовність до застосування військової сили для відстоювання своїх інтересів. Але США та країни ЄС однозначно негативно сприйняли такі кроки й розцінюють їх як загрозу системі безпеки. Окупація Криму й підтримка сепаратистів на Сході України суттєво підірвали міжнародний авторитет Росії. Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН за невизнання від'єднання Криму від України підтримали 100 країн. Крім Росії, проти голосували лише 10 представників. Після окупації українського півострова й втрати репутації надійного партнера Росію виключили з престижного клубу G8. Ставлення до Росії змінилося також і на пострадянському просторі [1].

США та ЄС вдалися до економічного тиску через запровадження санкцій відносно Росії та окремих її представників, що на тлі стрімкого здешевлення нафти на світових ринках негативно впливає на її економіку. За останні роки РФ накопичила певний резерв, але через зростання бюджетних витрат на окуповані території, підтримку сепаратистів на Сході України та війну в Сирії він стрімко вичерпується, а загроза соціальної нестабільності поступово посилюється. На відміну від ситуації в СРСР, сучасне керівництво РФ вдало реалізувало комплексну пропагандистську програму, завдяки чому забезпечується доволі потужна підтримка дій у російському суспільстві, а погіршення рівня життя сприймається як неминучі наслідки протистояння з міжнародними опонентами Росії.

Сьогодні в ЗМІ нерідко зустрічаються спроби провести аналогії між СРСР періоду 1980-х років та сучасною РФ, якій через анексію Криму, підтримку сепаратистів на Сході України, відкриту участь у війні в Сирії на фоні стрімкого здешевлення нафти прогнозують швидкі, масштабні й слабо контрольовані інтеграційні процеси. Навряд чи це може нас тішити. Не слід забувати, що соціально-політичні катаклізми у найбільшій за площею країні світу, яка володіє ядерною зброєю, можуть обернутися для нас масштабними потрясіннями.

Якщо РФ очікує доля СРСР, то дуже не хотілось би, щоб Україну спіткала доля Афганістану.

Література

1. Аннексия Крымского полуострова Россией: причины и последствия [Електронний ресурс]. – Режим доступу.

<http://www.donbass-info.com/content/view/26496/26507>. – Назва з екрана.

2. Арбатов Г. А. Человек Системы / Г. А. Арбатов. – М., 2002. – 462 с. – Серия "Мой 20 век"

3. Гай Д. Вторжение: неизвестные страницы необъявленной войны / Д. Гай, В. Снегирев. – М., 1991. – 380 с.
4. Горелик Ф. Б. О причинах гибели СССР / Ф. Б. Горелик. – Луганск, 2013. – 159 с.
5. Камаев А. З. Женевские соглашения по Афганистану (1988 г.) и проблемы беженцев / А. З. Камаев // Правоведение. – 1991. – № 3. – С. 48–55.
6. Костира А. Воснно-політична спецоперація СРСР в Афганістані (1979–1988 рр.) як кульмінація "холодної війни" / А. Костира // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 144–157.
7. Костира А. Українська історіографія про воєнно-політичну спецоперацію СРСР в Афганістані 1979–1989 років / А. Костира // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 26–39.
8. Миронов Л. Накануне: как американцы оценивали события, предшествующие вводу советских войск в Афганистан / Л. Миронов, В. Спольников // Азия и Африка сегодня. – 1989. – № 12. – С. 2–9.
9. Немич О. В. Локальні конфлікти 1980-х рр. у близькосхідному регіоні та інтереси "Групи семи" / О. В. Немич // Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Вісник № 1. Т. 23. Серія "Історія та археологія". – Дніпропетровськ : ДНУ ім. О. Гончара, 2015. – С. 160–167. – Вип. 23 / голов. ред. С. І. Світленко.
10. Рубцов Ю. В. Советский Союз в "необъявленной" войне в Афганистане (1979–1989 годы): осмысление прошлого / Ю. В. Рубцов // Новая и новейшая история. – 2009. – № 1. – С. 21–47.
11. Сафрончук В. С. ООН и афганское урегулирование [Беседа с б. зам. Генерального секретаря ООН В. С. Сафроновым / Записал Л. Миронов] / В. С. Сафрончук // Азия и Африка сегодня. – 1990. – № 10. – С. 5–7.
12. Толипов Ф. Ф. Война в Афганистане и геополитическая трансформация Центральной и Южной Азии / Ф. Ф. Толипов // Полис. – 1998. – № 6. – С. 149–157.
13. Уроки Афганистана: отклики на ст. Экбала Ахмада и Р. Барнета "Кровавые игры", опубл. в амер. журн. "Нью-Йоркер", 1988, 11 апр. // США. Экономика, политика, идеология. – 1989. – № 6. – С. 56–77; № 7. – С. 38–53.
14. Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану / В. С. Христофоров // Новая и новейшая история. – 2008. – № 5. – С. 23–47.
15. Черняев А. Афганский вопрос: выдержки из дневника А. С. Черняева, в 1979 г. бывшего зам. заведующего Международным отделом ЦК КПСС, а с начала 1986 г. – помощником М. С. Горбачева по международным вопросам / А. Черняев // Свободная мысль – XXI. – 2002. – № 11. – С. 64–74.
16. Шубин А. В. Ход войны в Афганистане в 1980–1984 гг. и попытки урегулирования / А. В. Шубин // Шубин А. В. От "застоя" к реформам. СРСР в 1917–1985 гг. – М., 2001. – С. 89–100.